

Del paradigma de la industrialització al de la Sobirania Alimentària?

Una comparació entre els governs nacionalistes llatinoamericans del segle XX i els post-neoliberals a partir de les seves polítiques agràries

Barcelona
Setembre de 2009

No et mengis el món

Campanya pel reconeixement del Deute Ecològic i la Sobirania Alimentària

Telfs.: 93 423 70 31 / 93 301 17 93 / 93 268 22 02
comunicacio@noetmengiselmon.org
www.noetmengiselmon.org

NO ET MENGIS EL MÓN

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

Estudi encarregat i finançat per:

Autor: Jordi Gascón

Traducció al català: Patricia Lepe y Natalia Riera

Data i lloc d'elaboració: Barcelona, setembre de 2009

Disseny: Baobab-CES

Fotografies: Xarxa de Consum Solidari

Contacte: comunicacio@noetmengiselmon.org

RESUM DE CONTINGUTS

Introducció	4
El paper de l'agricultura en els governs nacionalistes dels 30 als 70	4
Característiques del model de la Industrialització per Substitució d'Importacions (ISI).....	5
La política agrària en el model ISI.....	9
Crisi del model ISI i fi del període de les reformes agràries.....	13
La política agrària dels nous governs nacionalistes (I): tendències	14
a. Minusvaloració del sector industrial.....	15
b. L'agenda política dels moviments socials camperols i indígenes que donen suport als nous governs nacionalistes.....	16
c. El model agrari camperol en els processos constituents.....	20
La política agrària dels nous governs nacionalistes (II): limitacions	22
Limitacions Polítiques.....	22
¿Revolució o Reforma?	26
Conclusions	30
Referències bibliogràfiques	32

INTRODUCCIÓ

És difícil deixar de comparar els nous governs nacionalistes sorgits a contracorrent del model neoliberal a països com Veneçuela, Equador o Bolívia, amb els que van aparèixer entre les dècades dels 30 i els 70 del segle passat intentant desmuntar el model agroexportador dominant des de la Independència. En ambdós casos, l'aposta per un sistema econòmic de caràcter proteccionista, dirigit a desenvolupar un mercat intern i a reduir la dependència del mercat extern, ha generat processos similars. Els discursos d'Evo Morales, Hugo Chávez o Rafael Correa al voltant de la necessitat i el dret de l'Estat a controlar els recursos petrolífers i miners del país, semblen calcats al de Lázaro Cárdenas quan va nacionalitzar el petroli mexicà el 1938 o al de Salvador Allende quan va fer el mateix amb el coure xilè el 1971. I el mateix es pot dir de la resposta de l'oligarquia nacional i dels governs i mitjans de comunicació occidentals: des del tractament pejoratiu i la desestabilització social, l'intent de magnicidi o el cop d'Estat.

Però tan notables com les similituds són les diferències, especialment quan fixem la nostra atenció en l'àmbit agrari. Si bé la Reforma Agrària apareixia en l'agenda tant dels governs nacionalistes del segle passat com en la dels actuals, la manera d'enfocar la política agrària és (o hauríem de dir "sembla", ja que els nous governs nacionalistes, exceptuant el veneçolà, estan en els seus inicis) molt diferent.

Aquest serà el tema d'aquest article. La tesi que defensem és que, mentre que en els primers el sector agrari apareixia subordinat a l'objectiu principal de la política econòmica que era la industrialització, el que generava una política erràtica en relació als interessos de la pagesia el model de producció generalment era considerat una rèmora que impedia la "modernització" del país, en els segons aquest model de producció és valorat i defensat, almenys en el discurs, com el més oportú i sostenible, i ha tingut i està tenint un paper central en els recents processos constituents i posteriors desenvolupaments legislatius.

D'altra banda, l'article aborda les limitacions dels nous governs nacionalistes per canviar realment el paradigma agrari i econòmic en general, així com el paper que els nous moviments socials camperols juguen en el nou context polític.

EL PAPER DE L'AGRICULTURA EN ELS GOVERNS NACIONALISTES DELS 30 ALS 70

El 1930 la crisi que ja afectava els Estats Units i Europa des de l'any anterior va sacsejar l'Amèrica Llatina. Aquesta crisi va posar en evidència les limitacions del model econòmic lliurecanvista desenvolupat des de la Independència, l'anomenat

model agroexportador, que prioritzava la producció de matèries primeres i aliments per a l'exportació.

La concepció del lliurecanvisme com a paradigma del desenvolupament perd ràpidament força a tot el món i guanyen espai les idees proteccionistes propugnades per Keynes, especialment quan els Estats Units les comencen a aplicar durant el període del New Deal. Aquestes idees seran assumides i adaptades al context llatinoamericà per la CEPAL, amb Raúl Prebisch al cap (i amb una perspectiva marxista pels anomenats teòrics de la dependència), institució que influiria destacadament en les polítiques econòmiques llatinoamericanes durant dècades.

L'aplicació d'aquestes polítiques serà molt disímil. Mentre que en alguns països ni es van intentar dur a terme o els intents van ser ràpidament avortats per l'oligarquia tradicional i les potències estrangeres, principals beneficiaris del model agroexportador, en altres es van dur a terme amb més o menys fortuna i convenciment. L'objectiu d'aquestes polítiques econòmiques proteccionistes era reduir la dependència externa a través de la industrialització i del desenvolupament del mercat intern. A aquest model se l'ha anomenat Industrialització per Substitució de Importacions (ISI).

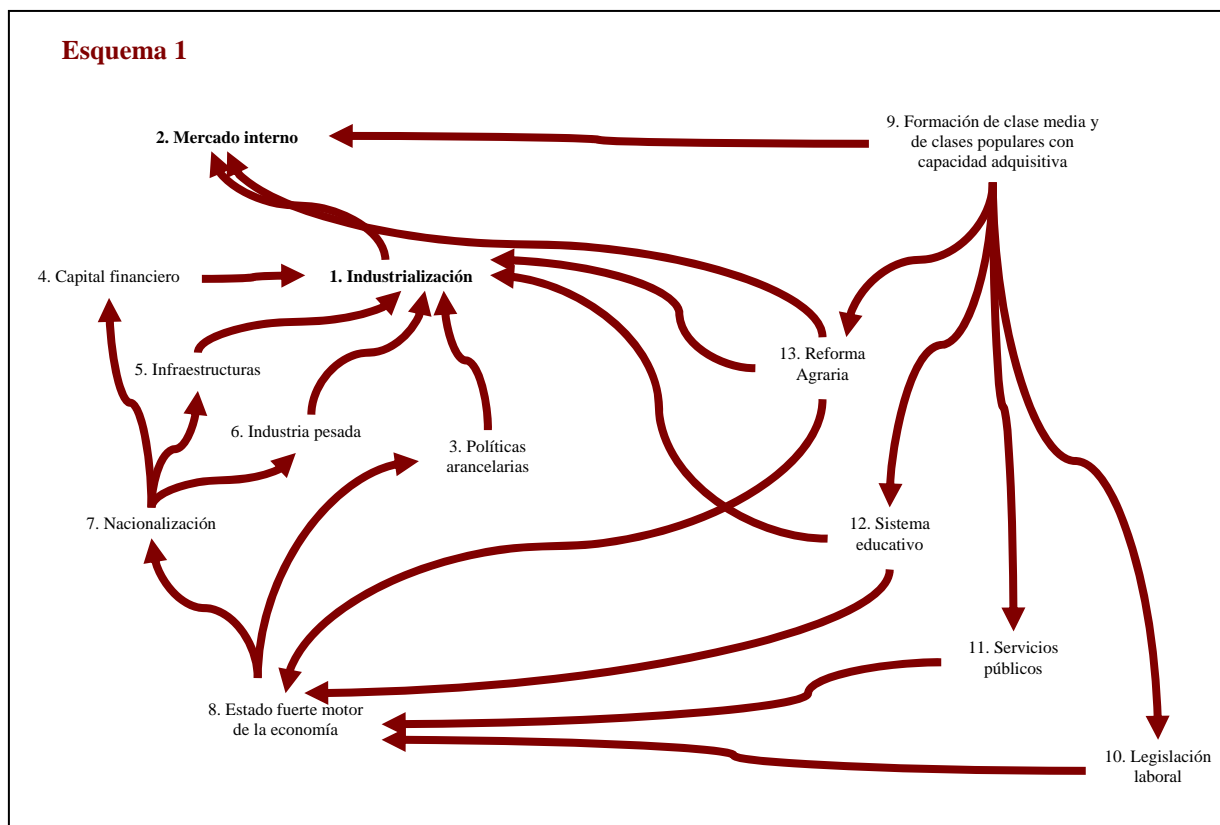
CARACTERÍSTIQUES DEL MODEL D'INDUSTRIALITZACIÓ PER SUBSTITUCIÓ DE IMPORTACIONS (ISI)

Amb el convenciment que el subdesenvolupament i la dependència s'havia de combatre seguint el mateix procés que havien viscut els països centrals des de finals del segle XVIII, el motor econòmic no podia ser altre que la indústria. Hi havia de compensar la històrica dependència del sector primari amb el desenvolupament del secundari.

Com ja hem comentat, l'aplicació o intents de aplicació¹ d'aquest model van ser desiguals. Però, sabent que es tracta d'una generalització, el podem esbossar a partir del Esquema 1.

---

¹ Molts governs nacionalistes van ser avortats mitjançant l'instrument del cop d'estat o la invasió militar per part dels EUA. Altres es van veure incapaços de fer front al poder dels sectors oligàrquics aliats amb el dels països occidentals.

L'esquema part de l'objectiu últim del model, que és la industrialització (1) a partir d'un procés de desenvolupament endogen que busca reduir aquesta dependència externa, considerada el principal escull de les economies llatinoamericanes. És un tipus d'industrialització que mira cap al mercat intern (2), en la seguretat que els habitants del país són potencials consumidors de les mercaderies industrials que es produeixin.

Els altres factors que caracteritzen el model ISI es poden anomenar "objectius instrumentals" ja que, més que fins en si mateixos i per molt significatius que puguin semblar, sorgeixen com a necessitats que cal complir per poder dur a terme l'objectiu últim que dona nom al model.

Aquest procés industrialitzador part amb una forta desavantatge: el superior desenvolupament industrial i tecnològic dels països del Nord, capaços de produir millor i a menor preu. Per afrontar aquesta situació el model requereix convertir el mercat intern en un mercat captiu, i per això estableix polítiques aranzelàries proteccionistes (3) encaminades a impedir l'entrada de productes competidors (augmentant els impostos), així com també a facilitar la dels subministraments

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

necessaris per a les noves indústries nacionals com maquinària o tecnologia (en aquest cas, disminuint els aranzels).

Una altra necessitat essencial per al model és la de capital financer (4) per promoure el desenvolupament industrial, ja que el model agroexportador no havia generat un sistema creditici més enllà del destinat a promoure la producció de matèries primeres per a l'exportació. Així sorgeixen i/o s'enforteixen bancs crediticis, generalment de titularitat estatal.

El model també requereix el desenvolupament de noves infraestructures (5), ja que les creades amb el model anterior tenien com a objectiu incentivar la producció de les mercaderies exportables i facilitar la seva sortida del país. Així per exemple, lluny de promoure les comunicacions intranacionals, que són les adequades per al desenvolupament del mercat intern, les existents parcel·laven el territori en unitats de producció, cadascuna de les quals buscava la seva sortida al mar a través de les seves pròpies infraestructures viàries 2.

Igualment, el model necessita la implementació d'indústries pesades (6) com la petroquímica o la siderúrgica destinades a cobrir la necessitat de subministraments de la indústria nacional de capital privat, que era majoritàriament lleugera adreçada a substituir la importació de productes de consum finals.

La càrrega d'establir bancs financers (4), crear infraestructures (5) i implementar una indústria pesada (6) recau sobre l'Estat, ja que no hi ha un teixit empresarial local capaç de portar-les a terme; l'oligarquia tradicional, que sempre s'oposarà al model, prefereix invertir el seu capital a l'estranger. S'ha adduït que els mecanismes que els governs nacionalistes van utilitzar per cobrir aquestes necessitats van ser el deute extern i, secundàriament, l'emissió de moneda; polítiques que, en última instància, portarien l'estrangulació del model durant la crisi dels 80 per la impossibilitat de pagar el deute quan van pujar els tipus d'interès i per una inflació disparada (Bulmer-Thomas 1998). Però hi ha un element característic d'aquests governs que no s'entendria sense aquesta necessitat d'aconseguir capital: la nacionalització (7) de sectors essencials de l'economia. Ni la política monetària ni l'accés a crèdits barats³ era suficient per apilar el capital necessari per tirar endavant el model ISI. Recuperar i estatalitzar recursos essencials com el petroli o la mineria, majoritàriament en mans estrangeres

² Montoya (1980), estudiant el cas peruà, s'anomena a aquesta estructuració en puzzle del territori característic del model agroexportador "eixos regionals de producció no-capitalista per al desenvolupament del capitalisme dependent". Aquests territoris, productors de matèries primeres per a l'exportació, tenien independència productiva entre si i interessos polítics particulars a partir de les quals establien les seves pròpies infraestructures. Això era així al punt que podia ser més rendible portar peons a la costa peruana procedents de la Xina que l'interior del país, o importar blat de Califòrnia que de la província de Huancavelica (Flors Galindo 2001).

³ En un moment en que el mercat financer internacional, sobretot durant el període d'expansió econòmica iniciada després de la II Guerra Mundial i coneguda com els Trenta Anys Gloriosos, tenia problemes per reinvertir els guanys i va anar reduint els tipus d'interès a nivells extremadament baixos per a afavorir la demanda de préstecs.

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

després de més d'un segle de model agroexportador⁴, era una necessitat (objectiu instrumental), més que un objectiu directe, dels governs nacionalistes⁵.

Tots aquests factors requerien un Estat fort (8). L'Estat deixava de ser un mer facilitador dels interessos agroexportadors per convertir-se en el principal motor econòmic. Tal com assenyalen Ruesga & Silva Bichara (2005), el model ISI obligava l'Estat a assumir un quàdruple paper: planificador central (establint els mecanismes de política econòmica destinats a afavorir la industrialització), empresari industrial (especialment de serveis públics com l'aigua o l'energia, i de la indústria pesant), empresari financer (per a la concessió de préstecs a la inversió) i regulador de les tensions socials entre empresaris i treballadors. Aquesta regulació de les tensions socials, així com la millora dels serveis públics, apareixen també com a objectius instrumentals. Vegem-ho.

El model necessitava el desenvolupament del mercat intern. I per a això és essencial la formació d'una classe mitjana i d'unes classes populars amb capacitat adquisitiva (9). La societat generada pel model agroexportador és dual en l'econòmic: una minoria privilegiada que té accés a béns de consum importats, i una majoria amb escàs accés al mercat monetaritzat. Crear les condicions per al sorgiment d'una classe mitjana forta (en bona mesura formada per funcionaris d'un aparell estatal cada vegada més gran i complex) i millorar les condicions socioeconòmiques de les classes populars urbanes i rurals és essencial per formar el mercat intern.

Així, d'una banda, es desenvolupa una legislació laboral (10) destinada a millorar les condicions laborals del sector treballador. I de l'altra, s'amplien els serveis públics (11), majoritàriament de titularitat estatal (distribució d'aigua, accés a l'electricitat, millora en les comunicacions i transport, sanitat, educació). Això permet millorar la capacitat adquisitiva dels sectors populars i, igualment important, els dona certa seguretat que els anima a gastar els seus ingressos i no a estalviar davant el temor del que pugui oferir el futur. Per tant, aquestes polítiques també redueixen les tensions socials.

Entre aquesta ampliació de serveis públics, el del sistema educatiu (12) és especialment destacable. Els governs nacionalistes destinaran molts esforços a ampliar la xarxa escolar (fins a aquest moment inaccessible per la majoria de la població, especialment la rural i indígena) i a obrir la universitat a tots els sectors socials (tradicionalment un reducte de l'oligarquia). I és que el creixement de l'Estat i el procés industrialitzador requeria quadres tècnics i professionals de tot tipus 6.

⁴ El model agroexportador, especialment en les crisis que solien seguir als boom econòmics característics del període, va comportar un procés de creixement del deute extern que en part anava sent amortitzada cedint al capital estranger drets sobre els recursos nacionals.

⁵ Dificilment s'entendria, sinó, l'aplicació d'unes mesures que s'enfrontaven als governs nacionalistes amb els països del Nord que solien tenir la propietat o concessió d'aquests recursos. I és que la nacionalització suposava un elevat risc per al nou sistema polític davant la possibilitat certa de patir represàlies econòmiques (bloqueig, pèrdua de mercats) i / o polítiques (aïllament, cops d'estat, invasions militars).

⁶ El cas mexicà durant el govern de Lázaro Cárdenas (1934-1940) és il·lustratiu. Els seus esforços per implementar un sistema educatiu estatal en l'àmbit rural i urbà, així com el seu intent de

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

La millora de les condicions de les classes populars i la formació d'una classe mitjana no només apareix com una necessitat econòmica, sinó també política: els governs nacionalistes que porten endavant el model ISI requereixen la formació d'una base social que els doni suport, tenint en compte que s'enfronten a l'oposició dels sectors oligàrquics tradicionals i de les potències estrangeres, principals beneficiaris del model agroexportador que intenten desarticular. El cas del peronisme a l'Argentina, que es va acabar convertint en una cultura identitària que es manté fins avui sigui quin sigui el model polític que el partit propugni, és l'expressió més exitosa d'aquest objectiu (Arzadun 2008).

És en aquesta necessitat de millorar el nivell de vida dels sectors populars per convertir-los en consumidors i la de construir una base social de suport, en què cal enquadrar la utilitat de l'instrument de la Reforma Agrària (13) per part dels governs nacionalistes.

LA POLÍTICA AGRÀRIA EN EL MODEL ISI

La transformació de l'estructura productiva per part del model ISI es va centrar gairebé exclusivament en el sector industrial, i no va canviar substancialment el primari, que generalment es va mantenir estancat i destinat principalment a l'exportació i a la producció d'aliments barats per al mercat interior.

I és que les polítiques agràries dels governs nacionalistes que van intentar implementar el model ISI van ser polítiques instrumentalitzades a les necessitats d'aquest model (Bretó 1997; Kay 1998). Això explica que fossin tan erràtiques. D'una banda reclamaven i implementaven reformes agràries que, en alguns casos, van arribar a ser molt radicals pel que fa a la tinença de la terra: la Reforma Agrària del Perú de 1969 va acabar amb el sistema latifundista, la que va tenir lloc el 1953 a Bolívia havia fet el mateix a les terres altes i en les zones de vall. Però per altra banda, els governs nacionalistes no van tenir problema a afavorir i subsidiar la importació d'aliments barats que feien dúmping a la producció camperola nacional, o en imposar límits als preus agraris. Com assenyala Lipton (1977), els governs d'aquest tipus sempre van prioritzar les necessitats de la població urbana (aliments barats) sobre les de la població rural (preus agraris justos). És el que Eguren (2006) ha denominat "el biaix urbà de les polítiques agràries"⁷.

---

democratització de la universitat, van ser seriosos i no exempts de conflictes amb l'Església i sectors de l'oligarquia (Quintanilla 2008). I és que Cárdenas va viure en pròpia carn el resultat d'aquesta manca de quadres tècnics quan estatalitzar el petroli en mà de companyies nord-americanes i europees: ràpidament aquestes, com a mesura de pressió, repatriar al seu personal especialitzat, generant un problema que va estar a punt de fer fracassar l'expropiació. Processos similars de desenvolupament del sistema educatiu es van donar, poc després, a l'Argentina de Perón o el Brasil de Vargas.

⁷ Factor que va coadjuvar a la crisi del model de producció pagès i l'augment de la dependència de la importació d'aliments va ser el programa d'ajuda humanitària dels Estats Units en base a la distribució d'aliments conegut com "Aliments per la Pau", i que en realitat amagava una política dirigida a crear un mercat internacional per als excedents agraris nord-americans destruint, amb donacions o preus

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

La Reforma Agrària basada exclusivament (o gairebé exclusivament) en la redistribució de la terra era una bona solució a curt termini per al model ISI, perquè permetia millorar les condicions de vida de la població camperola i obtenir el seu suport polític durant un temps. Però l'absència d'una política agrària definida, sumada a l'aplicació de les mesures abans assenyalades contraproductives per als interessos de la pagesia, va suposar abocar l'agricultura camperola a l'estancament. D'altra banda les mesures agràries encaminades a afavorir la població urbana (aliments barats) tampoc solucionaven problemes estructurals: si bé els preus baixos dels aliments permetien mantenir salaris baixos, el que podia ser útil a curt termini, a la llarga reduïa la capacitat de creixement del mercat interior que es volia consolidar.

Alguns exemples permeten entendre la percepció que els governs que van aplicar el model ISI van tenir de l'agricultura camperola. Un és la ja esmentada Reforma Agrària peruana de 1969, l'aplicació real es va allargar fins al 1975, any en què el president Juan Velasco Alvarado va ser deposat. En només sis anys la hisenda pràcticament va desaparèixer i es va posar fi a la polarització latifundi / minifundi característica del país fins a aquell moment: mentre que el 1960 el 0'1% de les explotacions controlaven el 60'9% de la superfície agropecuària i més del 90% es repartia un escàs 10%, vint anys després el 62% de la explotacions controlaven el 52,4% de les terres de cultiu (Monge 1996).

Però l'objectiu original del govern no era la divisió de la propietat de la terra, que va ser el que va passar finalment. El govern volia organitzar el agro entorn de noves unitats d'explotació de tipus cooperatiu i associatiu que havien de substituir les hisendes: les CAP (Cooperativa Agrícola de Producción) i les SAIS (Sociedad Agrària de Interés Social). S'entenia que la modernització del agro requeria mantenir la concentració de la propietat de la terra. Per diverses raons, a mitjans dels 70 es van veure les limitacions del model, i per a final de la dècada la majoria d'aquestes estructures s'havien parcel·lat entre els cooperativistes⁸. En menys de dues dècades una part important de la pagesia va passar de ser colon o obrer agrícola a cooperativista, primer, ja propietari minifundista, després.

No tota la pagesia va obtenir beneficis de la Reforma Agrària. Entre altres coses, la política governamental de mantenir la concentració de la terra existent, encara que canviant la titularitat de la propietat, va fer que el camperol de comunitat, minifundista, que durant dècades havia vist com les seves propietats eren alienades pels latifundis adjacents durant la expansió del model agroexportador, rebés escassos beneficis. Per a ell, el sistema hisendat, encara que convertit en sistema de cooperatives, es va mantenir vigent i li va excloure (Webb & Figueroa 1975; Wiener 1987).

---

subsidiats, la producció local (Warman 1988), a més d'actuar com a instrument d'ingerència política en el context de la Guerra Freda (Portillo 1.987).

⁸ La literatura sobre el tema ha anat acumulant les múltiples raons d'aquest fracàs. Sobre això, vegeu les ponències i debats de la secció "Reforma i Reestructuració Agrària" a Eguren et al, eds. (1988).

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

D'altra banda, el govern velasquista va establir mecanismes de control dels preus agraris i afavorir la importació d'aliments subsidiats, polítiques que contradeien el supòsit interès en donar suport a les noves estructures cooperatives (Gonzales de Olarte 1994; Castell 2006). El resultat és que bona part de les rendes agràries no es van quedar al camp sinó que van ser absorbida per altres sectors: l'industrial i el comercial (Matos Mar & Mejía 1984).

La Reforma Agrària boliviana va tenir lloc anys abans que la peruana, el 1953. El 1952, després d'un aixecament popular, el Movimiento Nacionalista Revolucionario (MNR) va arribar al poder, i es mantindrà en ell fins el cop d'estat el 1964. La pagesia indígena, especialment de l'àrea andina, va ser essencial per a l'èxit de la insurrecció, que era la reacció a la decisió d'una Junta Militar d'impedir que el MNR aconseguís el poder després del seu triomf en les eleccions de 1951.

El paper jugat en l'aixecament per la pagesia va ser decisiu per al procés de Reforma Agrària. L'MNR no s'havia plantejat de manera explícita tirar endavant aquesta reforma. Fins i tot hi havia sensibilitats en el govern clarament oposades a una mesura d'aquest tipus. Però la pagesia andina, que s'havia convertit en un dels pilars polítics del nou govern, si ho tenia en la seva agenda, i el va portar a la pràctica mitjançant preses de terres sense esperar el desenvolupament de cap llei. Davant aquesta situació, el govern del MNR no li va quedar altra opció que decretar la llei de Reforma Agrària i acceptar com s'estava duent a terme: convertint els latifundis en minifundis mitjançant la distribució de terres als pagesos en règim de propietat individual (Kohl & Farthing 2007).

En les terres baixes, a l'Orient, la situació va ser molt diferent. Allà no hi havia població rural que pressionés a favor de cap Reforma Agrària, a més que havien enormes extensions de terreny de titularitat pública per colonitzar. Els dirigents del MNR no van tenir objeccions a atorgar bona part d'aquestes terres els que s'acabarien convertint-se en l'actual elit terratinent del país (Muñoz Elsner 2004; Urioste & Kay 2005).

De forma més òbvia que en el cas peruà, el govern nacionalista que va portar a efecte la Reforma Agrària boliviana menyspreu la petita explotació camperola. Va ser la pressió social de la pagesia que el recolzava, organitzat i armat, la qual va obligar el MNR a legalitzar, per la via dels fets consumats, la dissolució de la gran propietat a la zona andina i en les valls. En realitat, el govern encara va mantenir esperances que l'esperit comunitari que se li atribuïa a l'indígena podria donar pas a la formació d'unitats econòmiques de tipus cooperatiu, més adequades al seu model d'agricultura moderna (Urioste & Barragán & Colque 2007).

Quan el govern emenerista va tenir l'opció de posar en pràctica la seva pròpia agenda política agrària, com va ser en el cas de l'Orient, no va tenir inconvenient a afavorir la formació d'una nova oligarquia terratinent, en aquest cas afecta al règim, l'objectiu era produir mercaderies per a l'exportació. I destinar-hi uns recursos i esforços públics (construcció d'infraestructures, sistemes de crèdits i subvencions, exempció d'impostos a la importació de insums ...) que mai van

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

gaudir els camperols de les terres altes i de vall (Mitre 2008; Soruco 2008). I és que a l'Orient, aquest territori encara fronterer i marginal, no hi havia població camperola potencialment útil ja fos com a base política o com a consumidora de productes manufacturats nacionals.

La política agrària de Juan Domingo Perón a l'Argentina entre 1.946-1.955 és possiblement el model que haurien desitjat seguir els dirigents bolivians emeneristas. Com a Bolívia, Argentina comptava amb abundància de terra fronterera per colonitzar, el que va permetre a Perón capejar qualsevol proposta de Reforma Agrària i afavorir el desenvolupament d'una "agricultura moderna" basada en grans unitats productives (latifundis i cooperatives) destinades a produir per a l'exportació.

Abans d'arribar al poder, Perón va deixar entreveure la possibilitat d'una Reforma Agrària. Però si en algun moment es va plantejar seriosament, va abandonar la idea només guanyar les eleccions de 1946, com va evidenciar al col·locar com a ministres d'agricultura a persones relacionades amb el sector terratinent. La seva política es va centrar en incrementar la producció a través de la colonització de terres de frontera i de la modernització del agro en la línia establerta per la Revolució Verda, així com a minimitzar el conflicte social en el camp mitjançant la receptivitat de les demandes de la pagesia organitzat en cooperatives. L'interès en augmentar la producció per part de l'Estat es devia al fet que la provisió la producció destinada a l'exportació. Comprant a preus baixos i venent a preus alts obtenia uns beneficis que després destinava al sistema creditici industrial i rural-exportador (Girbal-Blache 2008).

En els tres casos tractats (Perú, Bolívia i Argentina) s'observa la desatenció i desconfiança en el model de producció camperol per part dels governs nacionalistes, preocupats per tirar endavant un desenvolupament centrat en la industrialització i en el que l'interès pel sector agrari era instrumental, destinat a complir amb els objectius últims del model ISI⁹.

En resum, les reformes agràries tenien objectius subsumits a les necessitats d'aquest model. Entre ells: a) millorar les condicions de vida de la població rural per augmentar la seva capacitat adquisitiva i convertir-los en consumidors del mercat intern que es volia desenvolupar, b) obtenir suport polític per part del sector camperol que compensés l'oposició de l'oligarquia tradicional i de les potències estrangeres, els interessos es veien afectats per les polítiques econòmiques dels governs nacionalistes; c) debilitar aquesta oligarquia que històricament basava el seu poder polític i econòmic en la propietat de la terra.

Però més enllà del canvi de tinença de la terra, les polítiques agràries també tenien

⁹ L'impuls que durant el govern de Lázaro Cárdenas (1934-1940) es va donar a la Reforma Agrària mexicana, tot i buscant afavorir la industrialització, si confiava en el model de producció camperol. Però això va durar poc. A partir de 1940 l'Estat mexicà va assumir la Revolució Verda com a paradigma agrari, el que va portar a afavorir l'empresa agropecuària en detriment de l'explotació camperola (Bretó 2000). Cal assenyalar que el període Cardenista va tenir lloc a principis del període dels governs nacionalistes del segle XX, quan els principis del model ISI estaven encara perfilant..

altres objectius que casaven malament amb el model de producció camperol: a) modernitzar el agro a partir dels principis de la Revolució Verda llavors en voga (grans unitats productives, tendència al monocultiu, mecanització, ús d'insums industrials, etc.), b) mantenir, en una estratègia per intentar arribar a una balança de pagaments positiva, la seva vocació exportadora, ic) produir aliments barats destinats a una població urbana en ràpid creixement.

Per a Kay (2002) aquest desinterès dels governs nacionalistes és encara més manifest a l'assegurar que les reformes agràries llatinoamericanes es van aplicar amb posterioritat a l'inici del desenvolupament del model ISI. Concretament quan el procés industrialitzador declinava després del seu primer impuls. Les reformes agràries es van plantejar com una estratègia per intentar reactivacions. Això explicaria també el seu caràcter parcial i limitat. I a tot cas, no van donar l'empenta esperada a la industrialització, ni a través de l'augment de rendes agràries (capital per a la indústria) ni a través del creixement del mercat intern (creació de consumidors rurals)¹⁰.

CRISI DEL MODEL ISI I FI DEL PERÍODE DE LES REFORMES AGRÀRIES.

La crisi de la dècada dels 80 a Amèrica Llatina, rèplica de la que pateix en els '70 pels països del Nord i a la qual tradicionalment s'ha anomenat "crisi del petroli", va posar en evidència les contradiccions del model ISI. Entre altres coses, la industrialització no havia reduït la dependència; si de cas, s'havia substituït la importació de béns industrials de consum final per la importació de tecnologia i equipament industrial. Resultat: la balança de pagaments va seguir sent deficitària. D'altra banda, les limitacions del mercat intern i la dificultat d'exportar els béns industrials finals que ara aquests països produïen va fer que la indústria es col·lapsés. La crisi, a més, no només va acabar amb els préstecs barats que es podien obtenir en el mercat financer internacional, sinó que va disparar els tipus d'interès i va fer que el deute extern traspasés nivells inassumibles. Finalment, la temptació d'emetre paper moneda com a solució a curt termini per afrontar aquesta situació va generar una espiral inflacionista que va arribar a nivells escandalosos (7500% anual al Perú, 2.700% al Brasil, 3000% en Argentina).

Com a reacció a aquesta crisi, i en un altre viratge de 180 graus, de nou el lliurecanvisme va aparèixer com el paradigma a seguir i es van abandonar les vel·leïtats proteccionistes. Amb el col·lapse del model ISI i l'adveniment del Neoliberalisme, la Reforma Agrària va desaparèixer de l'agenda política. En el seu lloc van sorgir propostes de desenvolupament agrari que, sota el mantell de la cooperació al desenvolupament, buscaven alleujar lleugerament la situació del camperol millorant la seva capacitat productiva i de comercialització a partir dels

¹⁰ Kay compara les reformes agràries llatinoamericanes amb les d'Àsia Oriental. Segons l'autor, aquestes últimes, molt més completes i realitzades amb anterioritat al procés industrialitzador, si haurien posat les bases per al desenvolupament industrial a països com Taiwan o Corea del Sud.

seus escassos recursos, però sense plantejar accions redistributives que s'enfrontessin a les causes últimes de la pobresa rural.

Curiosament un dels principals agents del Consens de Washington, el Banc Mundial, rescataria el terme "Reforma Agrària" a principis dels 2000 davant l'agudització del problema social del camp, si bé per referir-se al que no és més que un mercat de terres lliure i autoregulat que el Banc prometia donar suport amb préstecs als petits productors. Una proposta que ha estat acusada d'aprofundir en la diferenciació social pagesa, la descamperolització i la marginalitat rural (FIAN & La Via Campesina 2004; Rosset 2005).

Però per aquells anys les organitzacions socials camperoles ja havien recuperat la bandera de la Reforma Agrària com a element essencial, però no únic, d'una proposta de política agrària integral que reivindica i revaloritza el paper de l'economia camperola: la Sobirania Alimentària. Aquest nou paradigma agrari tindrà un paper destacat en els governs nacionalistes que sorgiran amb el nou segle.

LA POLÍTICA AGRÀRIA DELS NOUS GOVERNS NACIONALISTES (I): TENDÈNCIES

El sorgiment de nous governs nacionalistes antineoliberal a Amèrica Llatina és un fenomen encara molt recent com per que hagin pogut teoritzar i acordar un model econòmic alternatiu. Veneçuela és el que presenta una trajectòria més llarga (des de 1999), però a l'Equador i Bolívia aquestes propostes van assolir el poder el 2007 i 2006 respectivament, i van tancar els seus processos constituents a finals del 2008 i principis del 2009. En altres països, com Paraguai o El Salvador, encara està per veure per quins camins s'endinsaran els nous governs de Fernando Lugo i del Frente Farabundo Martí de Liberación Nacional.

Concretament en l'àmbit agrari, l'afirmació que no s'ha establert un model polític clar és encara més oportuna, ja que Veneçuela, el país amb major trajectòria en aquest tipus de govern, també és el que presenta un teixit camperol més reduït a la regió. A això cal sumar que en els nous governs nacionalistes trobem sensibilitats molt diferents, fins i tot oposades. És fàcil descobrir, al costat de les propostes més innovadores i radicals, discursos que recuperen la idea de la industrialització com a paradigma del desenvolupament en la línia del model ISI, o els qui, buscant establir equilibris amb els poders fàctics del país, advoquen per solucions de compromís que no s'enfrontin al paradigma neoliberal.

No obstant aquesta indefinició, es pot parlar de tendències pel que fa a les polítiques agràries d'aquests governs. Tendències que es poden entreveure a partir de tres factors: a) el fet que la industrialització ja no aparegui com l'objectiu últim del model econòmic, b) la capacitat i l'agenda política de les bases socials camperoles i indígenes que donen suport als nous governs, i c) la revalorització del

model productiu camperol en els textos de les constitucions i lleis agràries promulgades.

A. MINUSVALORACIÓ DEL SECTOR INDUSTRIAL

En una entrevista realitzada a Fernando Lugo abans de les eleccions que el van convertir en president del Paraguai al capdavant de la Alianza Patriótica para el Cambio, i a la pregunta de quins serien els seus eixos de programa polític, va contestar:

"El primer eix és la Reforma Agrària integral, que no és només una qüestió de terres. Aquí s'han repartit més de 11 milions d'hectàrees en els últims 20 anys, però això no ha solucionat el problema. La Reforma Agrària ha d'abastar altres aspectes, no només el de la terra, sinó també la formació, l'assistència tècnica, l'acompanyament, anar creant un model productiu diferent ... Nosaltres proposem una Reforma Agrària integral no només com a repartiment de terres sinó com un procés en què els subjectes de la Reforma Agrària siguin els camperols, els indígenes, la gent que la treballa avui ineficientment. En segon lloc posem la reactivació econòmica, però amb un ingredient d'equitat social. L'oligarquia nacional viu molt bé a costa de la pobresa, que se segueix acumulant en grans sectors de la societat paraguaiana. Cal democratitzar també el creixement econòmic. En tercer lloc, parlem de la recuperació de la institucionalitat de la república. Paraguai s'ha identificat en els últims 60 anys amb un sol partit, el Colorado, que se sent amo de totes les institucions estatals. Un dels punts serà 'despartiditzar' les institucions estatals. Per això diem que s'ha de recuperar la institucionalitat de la república, fer que les institucions siguin de tots els paraguaians per igual "(Carracedo 2008)

En aquest breu plantejament de les seves línies programàtiques no apareix cap referència al sector industrial. I Fernando Lugo no és una excepció en la nova onada de governs nacionalistes. És un element diferenciador amb aquells que van propugnar el model ISI: la industrialització no apareix en la seva agenda política. I quan el terme sorgeix ja no és per referir-se a una indústria que substitueixi la importació de béns manufacturats, sinó a una indústria de transformació primera de recursos naturals: la d'hidrocarburs, o fins i tot la creació d'una indústria de derivats de la fulla de coca (tema clau en la política d'Evo Morales, antic líder cocalero).

Els organigrames d'aquests governs semblen indicar aquesta tendència. En el cas bolivià, la indústria ja no només no compta amb un ministeri propi, sinó que

ha de compartir Viceministeri amb altres àmbits de l'economia com el comerç i les exportacions¹¹. Dels més de vint ministeris que componen el gabinet executiu de l'Equador, només un es cuida d'aquest sector, igual que succeeix, per exemple, amb el turisme. En el cas veneçolà, la política industrial es dilueix en algunes secretaries, mentre que sectors econòmics com el turisme o l'agricultura compten amb els seus propis ministeris.

Si ens fixem en les noves constitucions d'aquests tres països veiem que, de nou, el tema de la industrialització és secundari. O fins i tot, com en el cas equatorià, sembla haver desaparegut.

És arriscat explicar aquest canvi, però podem aventurar algunes raons. Una és el coneixement de les limitacions i contradiccions del model ISI, la obcecació en el procés industrialitzador va generar un cercle viciós que va acabar en una crisi amb un alt cost social, polític i econòmic. D'altra banda, avui el sector industrial ja no es percep com el paradigma de la modernitat com passava abans. Per contra, les economies "modernes" (la dels països rics) es caracteritzen pel progressiu increment del paper dels sectors tecnològic i de serveis en detriment dels sectors primari i secundari. També cal considerar la percepció actual que altres sectors econòmics són de major interès estratègic, com l'extractiu (els preus de les matèries primeres i dels hidrocarburs són molt més interessants avui que fa cinquanta anys), el turisme o, com veurem, l'agrari. I finalment, la pressió de les bases socials d'aquests governs, en bona mesura d'origen camperol i indígena, i que a diferència de fa cinc o sis dècades ara es presenten fortament organitzats i compten amb una agenda política pròpia.

B. L'AGENDA POLÍTICA DELS MOVIMENTS SOCIALS CAMPEROLS I INDÍGENES QUE DONEN SUPORT ALS NOUS GOVERNS NACIONALISTES.

Ni els autors més optimistes consideren avui un èxit les reformes agràries del segle XX a Amèrica Llatina per als interessos camperols. Per contra, a llarg termini semblen no haver tingut un efecte destacat en les condicions de vida de la població rural. En aquest sentit, qui va ser coordinador de l'equip que va elaborar la proposta de pla brasiler de Reforma Agrària per al govern de Lula da Silva, es sorprenia que

"Malgrat les grans diferències que poden assenyalar entre els processos de

¹¹ El Viceministeri d'Indústria, Comerç i Exportacions és un dels cinc Viceministeris del Ministeri de Desenvolupament Econòmic, ministeri que també s'ocupa d'altres sectors econòmics com el turisme, l'habitatge, l'urbanisme, la cultura o la micro-empresa.

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

Reforma Agrària que van tenir lloc en el passat en els diferents països del continent, la situació actual de la pagesia llatinoamericana, en termes econòmics, socials i polítics, presenta algunes similituds que no haurien d'aparèixer tenint en compte que han passat reestructuracions de la propietat de la terra de dimensions molt diferents "(Arruda Sampaio 2005).

Semblaria que les reformes agràries dels governs nacionalistes del segle passat no van ser més que, en el millor dels casos, un episodi de catarsi similar a la que generen els rituals d'inversió estudiats per l'Antropologia, sempre útils en termes anímics i per enfortir el sentit de comunitat, però incapaçs de generar cap tipus de canvi. Ben al contrari, alliberen les tensions que podrien provocar aquests canvis, de manera que en realitat serveixen per consolidar l'status quo.

Però en els últims anys hi ha una revalorització de certs efectes col·laterals generats per aquesta onada de reformes agràries. En aquest sentit, Bretón (2007) recupera com una important conseqüència positiva la formació dels nous moviments socials d'arrel camperola i indígena que, afirma, no es podrien entendre sense aquestes inconcluses reformes agràries que en part els va engendrar. La Reforma Agrària, o la lluita per ella, va convertir a mitjà termini a la població camperola en agent polític al enfortir la seva capacitat d'organització i incidència política.

Referint-se al cas bolivià, però en una afirmació que es pot extrapolar a bona part d'Amèrica Llatina, Álvaro García Linera (2008), actual vicepresident de Bolívia i mà dreta d'Evo Morales, assegura que a diferència del que va succeir en el segle XX, quan els moviments socials van ser articulats al voltant del sindicalisme obrer i d'organitzacions populars urbanes portadores d'un ideari de mestissatge modernitzador, els que actualment tenen més poder d'interpel·lació política són les organitzacions de base indígena i camperola. Així són bona part de les organitzacions socials que sustenten els actuals governs nacionalistes de Bolívia, Equador o Paraguai, o que van donar suport a governs que inicialment es presentaven com a tals (el cas de Lula da Silva al Brasil és un bon exemple¹²).

En l'esmentat cas de Brasil, el Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra (MST) va ser una de les organitzacions en què es va sustentar el Partit dos Trabalhadores (PT) per dur a la presidència a Lula da Silva el 2003, encara que les promeses incomplertes de canvi de model agrari, especialment en relació a la distribució de terres als camperols, l'han anat distanciant d'aquesta base social (Stedile 2005). El 2008, Fernando Lugo va arribar a la presidència del Paraguai enfilat per una plataforma d'agrupacions polítiques i moviments socials. Aquestes

¹² Lula da Silva ha mantingut, en l'essencial, el model neoliberal: la seva proposta econòmica es basa en augmentar les exportacions de matèries primeres i aliments barats, per la que inverteix grans esforços públics en la construcció d'infraestructures destinades a facilitar la seva extracció, afavoreix la agroindústria i manté el fort impacte mediambiental del model (Paiva 2006). És cert que ha augmentat la part de la renda estatal dedicada a accions socials dirigides als grups més vulnerables, el que li ha permès mantenir la seva popularitat al punt de ser reelegit amb comoditat en les eleccions presidencials del 2006. Però se li acusa de que aquestes mesures són de caràcter assistencialista i no són polítiques basades en l'establiment de drets universals (Marques & Mendes 2007).

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

últimes s'havien agrupat en el Moviment Popular Tekojoja, on el paper de les organitzacions camperoles i indígenes és molt destacat.

A l'Equador les organitzacions camperoles que conformen la Mesa Agraria (Federación Nacional de Trabajadores Agroindustriales, Campesinos e Indígenas Libres del Ecuador -FENACLE-, Federación Nacional de Organizaciones Campesinas, Indígenas y Negras -FENOCIN- i Coordinadora Nacional Campesina -CNC Eloy Alfaro-) tenen molta influència en les polítiques agràries del govern de Rafael Correa i, de manera més o menys clara, donen suport al seu partit (Alianza País).

La relació entre el Movimiento al Socialismo (MAS), el partit que encapçala Evo Morales, i les principals organitzacions camperoles i indígenes bolivianes és molt més explícita, gairebé orgànica, ja que el seu president sorgeix d'elles. El Consejo Nacional por el Cambio (CONALCAM), plataforma creada per recolzar els canvis polítics que propugna el govern d'Evo Morales, està formada majoritàriament per moviments camperols i indígenes com la Confederación Nacional de Mujeres Campesinas Indígenas Originarias de Bolivia "Bartolina Sisa" (CNMCI OB-BS), la Confederación Sindical Única de Trabajadores Campesinos de Bolivia (CSUTCB), la Confederación de Indígenas del Oriente Boliviano (CIDOB) o el Consejo Nacional de Marcas i Ayllus del Qullasuyo (CONAMAQ).

A Veneçuela el paper de les organitzacions camperoles està lluny de ser tan influent en les polítiques governatives, el que és lògic si tenim en compte que presenta un teixit camperol molt reduït: només el 14% de la població viu en zones rurals, i ha de importar més d'un 70% dels aliments. No obstant això, les polítiques chavistes compten amb el suport de les principals organitzacions camperoles agrupades en la Coordinadora Agrària Nacional Ezequiel Zamora (CANEZ) i altres estructures camperoles, desenes dels seus líders han estat assassinats per això (Wilpert 2006).

Hi ha una característica comuna a totes aquestes organitzacions i que cal destacar. Políticament parlant ja no són, com van ser abans, subjectes pacients. Ara es tracta d'actors propositius.

Els moviments camperols i indígenes del segle passat que es van iniciar amb la revolució mexicana i es van allargar fins a la dècada dels 80 no havien desenvolupat un model teòric més enllà de considerar que els seus problemes radicaven exclusivament en la tinença de la terra. La Reforma Agrària, entenent com a tal la simple distribució de terres entre els camperols, marcava l'horitzó de les seves reclamacions.

Però en la dècada dels '90 a Amèrica Llatina sorgeixen o maduren una nova generació de moviments socials, molts d'ells de camperols i indígenes, ben organitzats i amb objectius ambiciosos (Escobar 1995, Vanden 2007). I és que la pagesia (amb o sense terra, indígena o no) ha deixat de ser aquella massa informe que els governs nacionalistes del segle XX van intentar convertir (o van convertir) en la seva base social inculcant-los una agenda política aliena. Ara s'estructura en organitzacions amb capacitat de decisió i influència política, al punt d'haver estat capaços de posar en escac i tombar amb les seves mobilitzacions diversos governs

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

a l'Equador i Bolívia en els darrers quinze anys. I el que és més nou, té una agenda política pròpia: la Sobirania Alimentària.

A més es van començar a coordinar a nivell internacional fins quallar, el 1993, en la creació de La Via Campesina, actualment la plataforma antiglobalització més gran, que reuneix associacions i sindicats agraris de tots els continents i que va ser impulsada per organitzacions camperoles llatinoamericanes. L'objectiu de La Via Campesina és enfrontar el model agroindustrial dominant que converteix la producció i els recursos agraris en mercaderies adequades per a l'especulació financera, enfrontament que personifiquen a l'Organització Mundial del Comerç, la institució multilateral que més activament promou aquest tipus d'agricultura des de l'adveniment del Neoliberalisme (Desmarais 2008).

Per La Via Campesina hi ha dos models de producció agrari mútuament excloents: l'agroindustrial, basat en la tecnologia de la Revolució Verda, i el de la Sobirania Alimentària, concepte presentat el 1996 per aquesta plataforma i que defensa el model de producció camperol. Mentre que el primer es basa en el comerç internacional, el segon revaloritza els circuits curts de comercialització, mentre que el primer demana que l'accés a la terra s'estableixi a través de les regles del mercat, el segon reclama una Reforma Agrària genuïna, mentre que el primer es basa en la mecanització, l'ús d'insums industrials i el monocultiu intensiu, el segon advoca per l'agroecologia com a tècnica productiva¹³.

Però l'interessant de la Sobirania Alimentària és que no és un mer plec de reclamacions o un receptari de bones pràctiques, sinó que és el constructe teòric d'una proposta que integra tots els elements que participen en el procés productiu agropecuari i en la vida rural: els insums (aigua, terra, llavor), la tecnologia, l'ecosistema, el mercat i els consumidors, la força de treball, l'accés a crèdits i subsidis, la qualitat de la producció, l'accés a serveis públics, etc. I ho fa reclamant el reconeixement de drets (dret d'un país a definir les seves polítiques agràries, drets als recursos productius, drets de la dona camperola, drets indígenes, dret a l'alimentació, dret a l'accés al mercat local, drets del consumidor, etc.)¹⁴, i només secundàriament capital per a la producció. I és que es tracta d'una proposta política, i no d'un model productiu o d'una estratègia destinada a accedir a recursos financers públics.

En resum: les organitzacions camperoles i indígenes que s'han convertit en el principal suport dels governs nacionalistes del post-neoliberalisme són estructures autònomes del poder polític, enfortides a través de xarxes internacionals, i amb una

¹³ Per a una comparació detallada dels dos models, veure Rosset (2006).

¹⁴ Al Fòrum Mundial per la Sobirania Alimentària celebrat a l'Havana el 2001 es va definir la Sobirania Alimentària com "el dret dels pobles, comunitats i països a definir les seves pròpies polítiques agrícoles, pesqueres, alimentàries i de terra que siguin ecològica, social, econòmica i culturalment apropiades a les seves circumstàncies úniques. Això inclou el veritable dret a l'alimentació i a produir els aliments, el que significa que tots els pobles tenen el dret a una alimentació sana, nutritiva i culturalment apropiada, i a la capacitat per mantenir-se a si mateixos i a les seves societats". El 2008, la Via Campesina va organitzar a Jakarta una conferència internacional centrada en preparar una estratègia per portar endavant la seva proposta a les Nacions Unides d'una Declaració Internacional dels Drets de les Camperoles i els Camperols, que considera com a prioritat política.

agenda política pròpia. I això fa que el seu suport ja no sigui cec. Aquestes organitzacions reclamen que les polítiques governatives considerin el món rural camperol com a sector prioritari i la Sobirania Alimentària com el paradigma agrari a privilegiar¹⁵.

C. EL MODEL AGRARI CAMPEROL EN ELS PROCESSOS CONSTITUENTS

Els nous governs nacionalistes han requerit el desenvolupament d'un aparell legislatiu que els facilités l'aplicació de les seves propostes polítiques. En alguns casos es van obrir nous processos constituents que van culminar en l'aprovació en referèndum de noves cartes magnas (Veneçuela, Equador i Bolívia¹⁶), que posteriorment han estat o estan sent seguides per l'elaboració de noves lleis destinades a fer operatiu l'articulat constitucional.

En aquest procés han participat activament els moviments socials, i especialment els de base camperola i indígena. I això s'ha reflectit en les noves constitucions i lleis.

La constitució veneçolana de 1999, el primer producte de l'onada de nous processos constituents, no parla de Sobirania Alimentària, possiblement perquè quan va ser elaborat aquest concepte tenia una trajectòria molt curta i no estava consolidat. No obstant, la constitució recull els principals principis que propugna aquest paradigma: dret de la pagesia a la propietat i control dels recursos productius (art. 305 i 307), consideració de la gran propietat com contrària al interès social (art. 307), l'agricultura sostenible com a principi bàsic del desenvolupament rural (art. 305), la seguretat alimentària com a principi que ha de ser assolit amb la producció nacional i no amb importacions (art. 305), defensa de l'economia agrària enfront d'altres sectors productius (art. 305), millora de les condicions de vida de la població camperola (art. 306), accés de la població camperola a les infraestructures, crèdits i altres insums necessaris per a la producció (art. 306), etc. A part de l'articulat que fa referència explícita a la política agrària, cal assenyalar que la constitució també considera altres principis que són essencials per al desenvolupament del paradigma de la Sobirania Alimentària, com són la defensa dels drets indígenes (capítol VIII, art. D' 119-126) i mediambientals (capítol IX, art. de 127 a 129), o la limitació de les exportacions i importacions als interessos de l'activitat econòmica nacional (art. 301).

A principis del 2008 el govern veneçolà va promulgar una Llei Orgànica de Seguretat i Sobirania Agroalimentària (Decret n ° 6071).

En la constitució equatoriana aprovada el 2008, el concepte Sobirania Alimentària sí

¹⁵ Fins i tot en el cas veneçolà, on alguns d'aquests moviments camperols han estat coordinats (que no creats) pel chavisme, la seva activitat política demostra que es tracten de moviments autònoms aliats, però no subordinats, al govern (València Ramírez 2005).

¹⁶ Fernando Lugo ha assegurat que iniciarà també un procés constituent a Paraguai.

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

apareix i assumeix un paper molt destacat: un capítol sencer (el tercer) es dedica a ratificar l'agenda d'aquest paradigma com un dels principis rectors del model agrari del país. Però el concepte també apareix repetidament en altres articles de la constitució: quan es fa referència al dret a l'alimentació (art. 13), al medi ambient (art. 15 i 413), a la política econòmica (art. 284, 304, 334 i 423), l'accés a l'aigua (art. 318) i al sòl agrari (art. 410), o l'equitat de gènere en relació a la propietat i control dels recursos productius (art. 324 i 334). Com en el cas veneçolà, altres seccions de la constitució s'adeqüen als principis de la Sobirania Alimentària, com són els drets indígenes (art. 57 a 60 i 242) i mediambientals (art. 413-415).

Un article transitori de la constitució obligava a la realització d'una llei específica per al desenvolupament del règim de Sobirania Alimentària. Aquesta llei (Llei Orgànica de Sobirania Alimentària) es va elaborar i va aprovar a principis del 2009.

La constitució boliviana, aprovada a principis del 2009, també considera la Sobirania Alimentària com a principi rector de la política agrària (art. 405-407). La funció social de la terra és l'element que dona dret a l'accés al sòl agrari, i no ja el simple fet de posseir un títol de propietat (art. 397). La Sobirania Alimentària també apareix com a principi rector de les relacions internacionals (art. 255). Aquesta constitució és el text que més incideix en els drets indígenes a tots els nivells, i entre ells, els que concerneixen a la Sobirania Alimentària. El text aposta pel mercat intern i per l'aplicació de mesures proteccionistes (art. 320), estableix també polítiques destinades a la protecció del medi ambient (art. del 380-392, entre altres), i defensa el dret de la dona a la propietat i l'accés als recursos productius (art. 395 i 402).

Destacariem tres punts que caracteritzen aquestes propostes legislatives en relació a la qüestió agrària:

1. Paper central de l'agricultura_ La política agrària ja no apareix subsidiària del sector industrial o d'un altre considerat la pedra angular del desenvolupament. En realitat, la indústria és poc tractada en els nous textos constitucionals i està lluny d'assumir el caràcter estratègic que va tenir durant els governs nacionalistes del segle XX. L'agricultura és un dels sectors (no l'únic) que ara assumeix aquest rol.
2. Sobirania Alimentària_ El tractament de la política agrària és holística, i ja no se centra només en la tinença de la terra, sinó en tots els factors que afecten la producció. I és que s'assumeix explícitament com a principi rector de la política agrària el paradigma de la Sobirania Alimentària, amb l'objectiu de revaloritzar i defensar el paper del mode de producció camperol.
3. Polítiques relacionades_ El nou aparell constitucional també estableix altres polítiques (medi ambient, drets indígenes, política macroeconòmica, etc.) Que incideixen positivament en el model propugnat per la Sobirania Alimentària.

A part del paper dels moviments socials camperols i indígenes en aquests processos constituents, és també obligat remarcar la influència que ha pogut tenir el canvi de paradigma agrari a Cuba a partir del Període Especial. No en va, els principals líders dels nous governs nacionalistes, especialment Evo Morales i Hugo Chávez, s'han manifestat admiradors de la Revolució Cubana en repetides ocasions. Fent virtut de la necessitat, Cuba va iniciar a principis dels 90 un procés de transformació del sector agrari cap a un model agroecològic basat en el paradigma de la Sobirania Alimentària, després de segles centrat en la producció per a l'exportació, model que la Revolució va mantenir i aprofundir.

Recapitulant, semblaria que si la CEPAL va ser qui va establir el marc teòric dels governs nacionalistes de fa mig segle, ara són les propostes sorgides dels moviments socials els que generen els principis ideològics dels governs nacionalistes post-neoliberals. Però això no és així: igual que els primers van assumir els principis cepalins de forma irregular i fragmentada (Urquidi 2005), les propostes dels moviments socials tampoc semblen ser assumides per els segons en la seva integritat.

LA POLÍTICA AGRÀRIA DELS NOUS GOVERNS NACIONALISTES (II): LIMITACIONS

Hem vist que els moviments socials camperols i indígenes, fortament organitzats i amb la bandera de la Sobirania Alimentària com a proposta política, estan intervenint en l'agenda agrària dels nous governs nacionalistes. I que això es reflecteix en les noves constitucions i lleis que s'estan promulgant. Però l'establiment d'un nou ordenament legislatiu no sempre es materialitza en polítiques acords. L'exemple colombià és significatiu: l'aplicació de la constitució de 1991, en el seu moment la més avançada en la regió pel que fa a consolidació de drets socials, ha estat un fracàs després de gairebé dues dècades de desenvolupament de polítiques neoliberals (Bustamante Peña 2004).

LIMITACIONS POLÍTIQUES

Però abans de fixar-nos en l'aplicació de les polítiques, podem observar aquestes contradiccions en les mateixes lleis i constitucions promulgades.

Regalsky (2008) afirma, referint-se a la nova constitució boliviana, que es tracta d'un text contradictori ja que intenta fer coexistir dues doctrines jurídiques diferents: una de tradició liberal i una altra d'inspiració indígena. El mateix autor assenyala que aquesta contradicció es materialitza en un aspecte tan sensible com

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

és la propietat de la terra. D'una banda es fonamenta el caràcter inalienable de la propietat privada, mentre que d'altra aquesta propietat apareix subordinada a l'existència de determinats valors i fins socials. Continuant en l'àmbit agrari, podem observar que la constitució accepta l'existència de la gran propietat (fins a 5.000 hectàrees), el que és incongruent amb el paradigma de la Sobirania Alimentària. Aquesta ambivalència arriba fins i tot a la contradicció en el text, com succeeix en relació als organismes genèticament modificats (OGM): mentre que l'article 255 prohibeix la importació, producció i comercialització d'OGM, l'article 409 manifesta que "serà regulada per llei".

Una situació semblant és la de l'Equador. La Llei Orgànica de Sobirania Alimentària a la qual ens hem referit declara el país "lliure de cultius i llavors transgèniques". No obstant això, Rafael Correa va imposar una sèrie de modificacions al text original aprovat per l'Assemblea Nacional per les que, entre altres coses, es permet la importació i processament de matèria primera que continguin insums d'origen transgènic sempre que "compleixin amb els requisits de sanitat i innocuïtat i que la seva capacitat de reproducció com llavors sigui inhabilitat per trozamiento "(art. 26). Això dona peu a la introducció d'OGM de tecnologia Terminator¹⁷. (Grup ETC 2009). Les modificacions presidencials també incideixen en alguns elements que contradiuen els principis de la Sobirania Alimentària, com la possibilitat d'ampliar els subsidis als grans productors agropecuaris, la legalització dels manglars il·legalment ocupats per empreses gambeta, o la possibilitat de produir biocombustibles amb recursos de vocació agrícola (Acosta 2009).

Aquestes limitacions i contradiccions també són visibles en l'aplicació de la legislació i de les propostes governatives. La Reforma Agrària propugnada pel govern veneçolà, per exemple, està sent dificultada pel sabotatge de part de la burocràcia estatal, del sistema judicial, del poder terratinent, i fins i tot de la violència mercenària contra els líders camperols locals (Hernández Navarro 2005). Per raons semblants la capacitat d'implementar les mesures governamentals promulgades pel govern bolivià en els departaments orientals, controlats pels sectors oligàrquics, és molt restringida.

A què es deu aquesta discordança entre propòsits i resultats? Com ja hem assenyalat anteriorment, cal recordar que els equips dels nous governs nacionalistes no estan formats per persones amb plantejaments ideològics homogenis. Entre les seves files podem descobrir des de líders amb posicionaments radicals d'esquerra fins càrrecs amb lleus principis reformistes que no volen enfrontar el paradigma neoliberal, passant per dirigents indígenes que advoquen per un model socioeconòmic de naturalesa diferent.

Però un element essencial a l'hora d'explicar aquesta contradicció rau en entendre que tenir el control de l'aparell de l'Estat no implica tenir el poder, almenys de

---

¹⁷ Tecnologia que permet el disseny genètic de llavors programades per ser estèrils en la seva segona generació.

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

forma absoluta¹⁸. El concepte gramscian d'hegemonia ve aquí com anell al dit. El cas de la Reforma Agrària chavista abans esmentat és exemplar. Igualment les concessions que el govern d'Evo Morales va haver de fer en la nova constitució boliviana, algunes en l'últim moment, per a arrencar els vots suficients en l'Assemblea Constituent que li permetés quadrar l'aritmètica parlamentària, també expliquen les contradiccions en el text de llei. I és que, com afirma Carlos Romero Bonifaz (2008), ministre del govern d'Evo Morales, les principals controvèrsies en el debat constituent i autonòmic es van centrar i se segueixen centrant al voltant de la qüestió agrària, ja que el latifundi és el fonament del poder econòmic i polític de les elits de les províncies orientals.

Els nous governs nacionalistes es troben, així, entre dues aigües. D'una banda estan pressionats pel poder oligàrquic local amb el suport internacional dels països occidentals, que exigeixen respecte a l'status quo establert per el Neoliberalisme. De l'altra, ho estan pels moviments socials en els quals se sustenten i que els reclamen més decisió i radicalitat en les seves polítiques econòmiques.

En aquesta situació, els nous governs nacionalistes, especialment a l'Equador i Bolívia, també troben en l'oposició a sectors dels moviments socials, descontents per la lentitud o pel caràcter poc dràstic (poc socialista o poc indígena) de les mesures preses. És cert, però, que a dia d'avui aquesta oposició des de l'esquerra és poc significativa.

A l'Equador l'encapçala la CONAIE (Confederación de Nacionalidades Indígenas de Ecuador) i el seu braç polític-partidista, Pachakutik (Movimiento de Unidad plurinacional Pachakutik - Nuevo País). Els dos actors polítics compten amb una destacada història recent, però es troben en una profunda crisi des del seu temporal i fracassat suport al govern de Lucio Gutiérrez el 2002. Organitzacions de caràcter menys indigenista i més sindical-camperol com la FENOCIN, o partits polítics com Alianza País de Rafael Correa i, en menor mesura, el Partido Sociedad Patriótica de l'esmentat Lucio Gutiérrez, semblen tenir avui la preferència de la major part de la seva històrica base social¹⁹.

També organitzacions d'esquerra radical com el Moviment Popular Democràtic tenen representació parlamentària.

A Bolívia aquesta oposició és també limitada. A les eleccions generals de desembre de 2009, l'esquerrana Aliança Social encapçalada pel líder quítxua René Joaquín, que havia estat alcalde de Potosí, va sorgir com la quarta força política a nivell

¹⁸ El mateix Evo Morales acceptava un any després d'arribar a la presidència que, en les seves pròpies paraules, "l'Estat no controla les institucions de l'Estat" (citada a Fuentes 2007). L'aclaparadora victòria del MAS a les eleccions generals de desembre de 2009, acaparant el 64% dels vots emesos i marcant una distància de 34 punts amb el segon partit més votat, li va donar el control de l'aparell legislatiu i executiu, però igualment va quedar lluny de dominar tots els engranatges del poder.

¹⁹ En les eleccions del 2009 a l'Assemblea Nacional, Pachakutik va quedar relegat al 11è partit amb només el 1.37% dels vots emesos, si bé en diverses circumscripcions anava aliat amb altres forces polítiques. Només es manté fort en el seu tradicional feu de Cotapaxi. Dades del Consell Nacional Electoral de l'Equador (www.cne.gov.ec).

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

nacional, però a molta distància del MAS20. A la oposició també es troben algunes organitzacions socials i sectors propers a les tesis indígenes del dirigent històric Felipe Quispe "Mallku". Però també els moviments socials que formen el CONALCAM, suport d'Evo Morales, critiquen el que consideren concessions del govern del MAS a l'oligarquia. L'abril del 2009, per exemple, una d'aquestes organitzacions, CIDOB, va abandonar temporalment el CONALCAM i va afirmar que anava a estudiar la seva relació amb el govern per la decisió del Congrés controlat per el MAS de reduir a set, dels divuit reclamats, el nombre d'escons indígenes a l'Assemblea Legislativa plurinacional que s'anava a formar.

Al Paraguai, Fernando Lugo es va trobar, al poc temps d'assumir la presidència, amb la crítica dels moviments socials que li donen suport i que estan enquadrats en el Moviment Popular Tekojoja. La causa: les mesures polítiques preses per alguns dels membres del govern, entre ells el ministre d'agricultura i ramaderia. Cal destacar que, en una clara exemplificació d'aquesta tensió per dos costats a la qual es veuen sotmesos els governs nacionalistes, Fernando Lugo va col·locar com a principals responsables de la política agrària a dues personalitats amb perfils ideològics molt dispars. D'una banda, com a ministre d'agricultura i ramaderia va elegir Cándido Vera Bejarano, una persona molt lligada als interessos del gremi empresarial latifundista. De l'altra, va situar al capdavant de l'Institut Nacional de Desenvolupament Rural i de la Terra (INDERT) l'advocat Alberto Alderete, històric defensor dels drets camperols.

Referint-se a la nova constitució boliviana i preguntant sobre la seva radicalitat en el tractament del tema agrari, com hem vist tan contradictori en alguns punts, Urioste (2008) afirma,

"El que sí que és inacceptable és que des del govern ens digui que el projecte de Nova Constitució Política de l'Estat en matèria agrària, i més particularment en la matèria de terres, és revolucionari, perquè senzillament no ho és. És tan reformista com ho va ser durant el mig segle passat "

L'autor potser peca d'aventurat a l'equiparar les polítiques agràries actuals amb les dels governs nacionalistes del segle XX, ja que, com hem vist, el rol que es dona a l'agricultura a la política macroeconòmica és molt diferent, així com el fet de que, malament o bé, la proposta de Reforma Agrària actual és integral, en base als principis de la Sobirania Alimentària, i no centrada només en la tinença de la terra.

Però si és cert que a dia d'avui i sigui pel motiu que sigui (perquè no és l'objectiu dels dirigents nacionalistes post-neoliberals, perquè l'oposició de l'oligarquia limita la seva capacitat de maniobra, o per qualsevol altre factor), aquestes polítiques agràries estan lluny de ser tan radicals i revolucionàries com semblen. I és que per això els nous governs nacionalistes haurien de trencar amb dos obstacles que semblen infranquejables: el limitant desenvolupista i el limitant capitalista.

²⁰ Aliança Social va obtenir el 2.31% dels vots emesos, mentre que el MAS va arribar al 64.22%. Dades de la Cort Nacional Electoral de Bolívia (www.cne.org.bo).

¿REVOLUCIÓ O REFORMA?

És difícil definir "radicalitat" o "reformisme", bàsicament perquè són d'aquests conceptes que W. B. Gallie anomena conceptes essencialment debatuts (essentially contested concepts), és a dir, conceptes al voltant dels quals es genera un debat inacabable ja que poden donar peu a definicions incompatibles però vàlides, depenent dels aspectes que es emfatitzen i el context en el qual es plantegin. En termes pràctics, aquí considerarem que la radicalitat de les polítiques governatives es poden assolir mitjançant dues vies, que són les reclamacions que predominen en els moviments altermundistes: proposant un model econòmic basat en una estricta sostenibilitat dels mitjans productius (via ecologista), o enfrontant l'estructura de classe i ètnica (via socialista i indigenista).

Cap de les dues opcions sembla assumida pels nous governs nacionalistes. D'una banda, els plantejaments macroeconòmics continuen sent productivistes: el creixement continua sent el credo de la política econòmica. De l'altra, encara que en la seva retòrica han recuperat el terme "socialisme", estan molt lluny de ser proposades dirigides a acabar amb les diferències socioeconòmiques.

a) Manteniment dels principis desenvolupistes

Exceptuant Cuba²¹, els països que a dia d'avui estan aplicant de manera més decidida mesures anti-neoliberals a l'Amèrica Llatina (Veneçuela, Bolívia i Equador) són països amb grans reserves d'hidrocarburs i d'altres matèries primeres extractives. Això es converteix en un ganivet de doble tall.

D'una banda, aquests recursos generen (quan de nou són controlats per l'Estat) uns ingressos que afavoreixen el canvi del model econòmic: permeten destinar recursos a cobrir les necessitats de les classes populars que són la base social del govern nacionalista, a afrontar les obligacions amb les institucions multilaterals permetent trencar amb les polítiques econòmiques a les que aquestes obliguen²², o iniciar processos de re-nacionalització de sectors estratègics privatitzats durant l'hegemonia neoliberal.

Però per altra banda aquesta dependència dificulta que el nou model econòmic que es vol implementar, i que en realitat està en formació, trenqui amb la premissa desenvolupista-productivista. Els nous governs nacionalistes han abandonat les esperances dipositades en el sector industrial, però també la confiança en reduir substancialment la dependència de les exportacions. I més comptant amb aquests recursos naturals de gran valor estratègic i la cotització no deixa d'augmentar en el mercat internacional²³.

²¹ Si bé el níquel és actualment la principal font de divises del país.

²² Veneçuela liquidar el deute extern que tenia contret amb el Banc Mundial el 2007, el que li va permetre retirar-se d'aquesta institució i de l'FMI.

²³ El 2008 el ritme de l'alça del preu del petroli, constant des de principis de la dècada, es va disparar fins a arribar gairebé als 150 dòlars USA, per baixar en poques setmanes al nivell de principi d'any. Sembla difícil discernir totes les causes d'aquest fenomen, però sembla que hi ha dues que són

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

Si bé l'agricultura no apareix avui com un sector subsumit a un altre al que es consideri l'eix del desenvolupament econòmic del país, com succeïa amb el model ISI, és cert que la mineria i la indústria petrolífera perjudiquen els principis de Sobirania Alimentària. Fixem-nos en el capítol dedicat als drets dels pobles indígenes de l'actual constitució veneçolana. Mentre que el primer dels articles d'aquesta secció (art. 119) confirma els drets de propietat col·lectiva de la terra, el següent (art. 120) deixa en l'ambigüitat la capacitat de decisió d'aquests pobles indígenes pel que fa a l'aprofitament dels seus recursos naturals:

"L'aprofitament dels recursos naturals en els hàbitats indígenes per part de l'Estat es farà sense lesionar la integritat cultural, social i econòmica dels mateixos i, igualment, està subjecte a prèvia informació i consulta a les comunitats indígenes respectives. Els beneficis d'aquest aprofitament per part dels pobles indígenes estan subjectes a la Constitució i a la llei "

¿Seran vinculants els resultats de les consultes que planteja el text constitucional? En realitat, l'anterior article 119 ja és d'una notable vaguetat, en considerar que "correspondrà a l'Executiu Nacional, amb la participació dels pobles indígenes, demarcar i garantir el dret a la propietat col·lectiva de les seves terres". Què s'entén per "participació"?

La Llei d'Explotació Minera promulgada el 2009 pel govern de Rafael Correa a Equador defensa la mineria fins i tot per sobre de preceptes establerts a la Constitució del 2008. Per exemple, mentre que aquesta tanca tota possibilitat a qualsevol tipus d'activitat extractiva en àrees protegides, en la llei s'estableixen diverses excepcions que el autoritzarien. Aquesta nova llei no és més que la continuació d'una política governamental de defensa de concessions mineres d'empreses estrangeres que afecten greument el medi ambient i la Sobirania Alimentària de la població local, i que ha generat una forta resposta per part de la societat local afectada i d'organitzacions ecologistes com Acció Ecològica i indígenes com la CONAIE.

No oblidem que el paradigma de la Sobirania Alimentària no és desenvolupista. Ben al contrari. Enfront de la idea de produir mercaderies, advoca per la funció social de l'agricultura, que ha de ser la de produir aliments. D'acord amb això, davant la idea de produir "més", Sobirania Alimentària advoca per produir "millor": productes de qualitat, producció sostenible amb el medi, etc. Enfront de la recerca del mercat més rendible en termes monetaris, Sobirania Alimentària advoca pel control del mercat per part de productors i consumidors, de manera que prefereix els circuits

---

especialment destacables: factors especulatiu, que albirant el zenit del petroli van disparar el procés d'encariment del cru, i la crisi mundial financera iniciada aquell mateix any, incentivada en bona part per aquest encariment del cru, però que al seu torn va afavorir el seu ràpid abaratiment com a resultat de la disminució del procés productiu en tot el planeta, i per tant de la demanda de petroli. En tot cas, tot indica que es tracta d'ajustos conjunturals. Ni la crisi ni l'especulació poden amagar que ens acostem a la finitud d'un petroli que, no obstant, és consumit cada any en majors quantitats que l'anterior. Després de la caiguda dels preus en la segona meitat del 2008, el preu del petroli va tornar a iniciar una pujada constant similar a la que va tenir en el període 2000-2007.

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

curts de comercialització, més enllà del preu conjuntural del producte. El concepte de sostenibilitat en el qual es basa la Sobirania Alimentària s'oposa a l'ús dels recursos naturals que fa la mineria extractiva.

Com hem dit, el model econòmic del nou nacionalisme està encara en construcció. Però el procés no sembla exempt de contradiccions importants, com el de voler jugar dos paradigmes, la Sobirania Alimentària i la mineria extractiva, mútuament excloents. Sobre el terreny, (en local) i en la legislació ja s'està posant en evidència aquesta incongruència. Així doncs, si bé en un acte d'il·lusió hem anomenat als nous governs nacionalistes com "post-neoliberals", difícilment els podríem considerar governs del "post-desenvolupament" en el sentit que Arturo Escobar (2005) dóna a aquest terme.

b) Un nou model capitalista

"Socialisme del segle XXI" és un concepte molt utilitzat pels principals dirigents nacionalistes llatinoamericans actuals. Les propostes nacionalistes del segle XX, immerses en la Guerra Freda, rarament van ser tan agosarades²⁴. Rarament, també, veien la Revolució Cubana com un referent, mentre que així ho consideren alguns dels principal líders nacionalistes actuals. El terme amb el qual aquells s'intitulaven, quan s'animaven a això, era el de "Tercera Via", i les seves referències eren Països No Alineats com l'Egipte de Nasser o l'Índia de Indira Gandhi (però no la Iugoslàvia de Tito). Qui fora teòric de la autodenominada Revolució Peruana dirigida per Velasco Alvarado, Carlos Delgado Olivera, definia la Tercera Via com anticapitalista i antiimperialista, però també com anticomunista (Delgado 1973)²⁵.

"Socialisme del segle XXI" es pot considerar com un altre d'aquests conceptes essencialment debatuts. En una entrevista realitzada a Andrés Tuesta, coordinador del veneçolà Front Nacional Camperol Ezequiel Zamora, a la pregunta sobre la concepció que d'aquest terme té el chavisme, responia:

"(...) L'encarregat de la comissió de finances de l'Assemblea Nacional, Rodrigo Cabezas, (...) diu: "no, el socialisme del segle XXI no és comunisme, el socialisme del segle XXI és com el de Felipe González a Espanya, amb empreses privades ". I després, quan surt un altre dient alguna estúpidesa semblant, nosaltres li contestem: "bo, si el president no ho ha definit encara, per què ho has de definir?". I més encara, qui ha d'iniciar aquest debat és el propi poble i el poble ha de definir en l'acció concreta. I el que entenem fins ara per intuïcions és que aquest socialisme del segle XXI no serà com Europa de l'Est, no serà com el de les socialdemocràcies europees o dels estats de benestar, i ha de ser profundament

²⁴ A destacar l'excepció d'Allende a Xile (1970-1973).

²⁵ No confondre la concepció nacionalista de Tercera Via amb el que avui es coneix com a tal, teoritzat per pensadors com Anthony Giddens, i que no és més que una submissió dels principis socialdemòcrates a l'economia del llibremercado (Callinicos 2002).

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

llatinoamericanista. Des de reivindicar les creences identitàries, les cosmovisions indígenes ancestrals, la rebel·lia dels pobles originaris, els afrodescendents. Haurà d'incorporar el pensament bolivarià i tot el pensament crític que des d'aquí es va construir. Haurà d'incorporar la cristiandat que desconstruï el discurs religiós del conqueridor, una teologia de l'alliberament. Entre altres coses, perquè hi ha moltes altres corrents. "(Premsa de Front 2006; la negreta és nostra).

Però més enllà de la manifesta indefinició del concepte, el cert és que a dia d'avui res indica que els nous governs nacionalistes es dirigeixin cap a una societat socialista. L'aparell legislatiu amb què s'han dotat no busca trencar en cap moment les diferències socials: les noves constitucions accepten i afavoreixen la propietat privada dels mitjans de producció. Les seves accions polítiques més radicals tampoc van per aquest camí.

I és que considerar com socialistes l'antiimperialisme (enfrentament amb els Estats Units, Europa i institucions multilaterals com el Fons Monetari Internacional, el Banc Mundial o l'Organització Mundial del Comerç), la nacionalització de recursos estratègics o les polítiques de Reforma Agrària comporta caure en el risc de confondre dos debats diferents: el de proteccionisme versus lliurecanvisme, d'una banda, i el de socialisme versus capitalisme, de l'altra. El primer respon a la pregunta de com s'ha de crear la riquesa, mentre que el segon enfronta el tema de com s'ha de distribuir la riquesa creada.

En la conjuntura actual, i des de l'inici de l'hegemonia neoliberal, els binomis proteccionisme-socialisme i lliurecanvisme-capitalisme semblen els més naturals, fins al punt que en els discursos altermundista i neoliberal vulgar no és estrany la seva consideració com a sinònims. Però això no sempre ha estat així. I l'exemple més evident és Cuba, que després de la declaració del caràcter socialista de la Revolució el 1961, el seu govern no només no va desarticular el model agroexportador (com si intentaven els nacionalistes d'aquell temps), sinó que el va reforçar en introduir en el sistema del CAME (Consell d'Assistència Econòmica Mútua) que establia una divisió productiva per països del bloc pro-soviètic. Cuba, així, va seguir ancorada en el monocultiu del sucre (i en menor mesura, del tabac i del cafè) per a la seva exportació al mercat socialista, mentre que depenia de les importacions de béns manufacturats, aliments, insums agraris i recursos energètics.

No oblidem que la millora de les condicions de vida dels sectors populars a costa, potser, de reduir els beneficis de l'oligarquia per part dels governs nacionalistes, és resultat de les exigències del model econòmic que implementen, així com de la seva necessitat de fer-se amb una àmplia base social de suport (vegeu l'esquema 1). Però no de l'aplicació d'un model polític socialista que busqui trencar les diferències de classe. En altres paraules, les accions més radicals dels governs nacionalistes (actuals i pretèrits) són conseqüència o necessitat de l'adopció d'un model econòmic proteccionista, però no per això menys capitalista. Declarar que el model ISI o l'encara en construcció dels actuals governs nacionalistes són

propostes socialistes seria afirmar que Keynes o fins i tot el magnat nord-americà Henry Ford, per propugnar models econòmics similars, també ho eren²⁶.

CONCLUSIONS

Hi ha un factor que marca les diferències entre les polítiques agràries dels governs nacionalistes del segle passat i els actuals: aquests últims semblen haver estat capaços de trencar amb les premisses modernitzadores basades en la industrialització, al punt de revalorar l'agricultura camperola i assumir els principis de la Sobirania Alimentària. O almenys així es planteja en el discurs dels seus principals dirigents i es desprèn dels processos constituents realitzats.

I és que els governs nacionalistes són fills del seu temps. Els del segle XX van viure un període en què tant el pensament capitalista com el marxista ortodox consideraven la desaparició de la pagesia com una llei irreversible i una necessitat per al desenvolupament (Giner & Sevilla Guzmán 1980). En plena Guerra Freda, pocs preceptes polític-econòmics generaven tanta unanimitat com aquest. Les veus discrepants eren poc significatives i marginades en els dos blocs. La Revolució Verda apareixia com l'estratègia universalment acceptada per acabar amb els incòmodes i ineficients pagesos que encara resistien.

Aquest plantejament va començar a canviar en la dècada dels 80, justament quan el neoliberalisme va començar a ser el paradigma dominant. Propostes sorgides d'un marxisme revisat per la visió ecologista i d'un anarquisme històric revalorat (la recuperació del Narodno) van començar a quallar en l'àmbit dels estudis rurals. Com afirma Sevilla Guzmán (2006), va ser llavors quan es va deixar de veure el pagès com una categoria històrica el rol es circumscrivia a un determinat període de temps (que a més havia passat), per ser considerat un model específic de maneig i explotació dels recursos naturals i dels agrosistemes i que, per tant, és intemporal. Una manera d'explotar els agrosistemes, per cert, ecològicament sostenible i socialment apropiat.

Aquesta visió és la que defensen els moviments socials camperols i en què es basa la seva proposta de Sobirania Alimentària. Ens atreviríem a dir que aquest plantejament és dominant actualment en els estudis rurals. I també ha estat assumit, almenys formalment, pels nous governs nacionalistes llatinoamericans.

Però en els fets, la política pro-camperols basada en la Sobirania Alimentària dels

²⁶ En les dècades d'aplicació del model ISI, fins i tot en els anys de major creixement econòmic, no només no es va mantenir sinó que es va accentuar les desigualtats en els ingressos a Amèrica Llatina amb molt escasses excepcions (Urquidí 2005). És cert que les estadístiques que es basen en aquest aspecte, com l'Índex de Gini, no tenen en compte altres factors que condicionen el nivell de vida de la població, com l'accés a l'educació, a un sistema sanitari públic i gratuït, o aliments subvencionats, entre altres factors que si es van donar en el període per aquesta necessitat de crear consumidors per al mercat intern. Com tampoc consideren l'augment dels ingressos dels sectors subordinats resultat del creixement econòmic, al centrar-se només en les diferències d'ingressos. Però posa en evidència que no era intenció dels governs nacionalistes trencar amb l'estructura de classes.

Del paradigma de la industrialització de la Sobirania Alimentària?

nous governs nacionalistes és dubitatiu. Diversos factors poden explicar aquestes vacil·lacions. D'una banda, aquests governs estan en procés de consolidació, una consolidació especialment complicada ja que reben una forta pressió per part dels sectors oligàrquics nacionals i de governs i transnacionals foranes que dificulten el desenvolupament de la seva agenda política i econòmica i els obliga a la negociació. També incideix que, resultat d'aquesta pressió interna i externa, els moviments socials en els quals se sustenten es troben en la tessitura de tancar files a favor del govern per raons tàctiques, és a dir, es veuen empesos a reduir el seu horitzó de reclamacions i crítiques, i amb això l'empenta del procés cap a posicions més radicals. Com comentava un quadre polític de la Confederació Bartolina Sisa, una de les organitzacions que formen part del CONALCAM i pilar del govern d'Evo Morales, "tenim ganes de que s'aprovi la Constitució i que el clima polític es calmi una mica per poder començar a fer oposició"²⁷. A més aquests governs nacionalistes aglutinen moltes sensibilitats polítiques, en alguns casos fins i tot oposades. Un altre element que influeix és que aquesta nova onada de governs nacionalistes encara no ha definit un marc conceptual de política econòmica. Finalment, no podem oblidar la dependència del sector miner i dels hidrocarburs: si bé l'agricultura no apareix subsumida al sector extractiu, com si van fer els governs nacionalistes del segle XX amb el sector industrial, tots dos models són incompatibles en la pràctica, i no és fàcil prescindir d'uns recursos naturals que generen ingressos quantiosos i ràpids.

I és que encara que el model econòmic dels nous governs nacionalistes encara està en formació, si s'evidencia que seguirà sent un model desenvolupista. Tot i que han assumit un dels paradigmes més excepcionals del moviment antiglobalització com és la Sobirania Alimentària, no han estat capaços d'assumir altres com l'Ecologia Política.

A part de la seva incapacitat de trencar amb el principi desenvolupista, una altra característica d'aquest model econòmic és que, més enllà de la retòrica, no es tracta d'un model socialista. Els processos constituents han marcat les bases per millorar les condicions de vida de sectors socials històricament marginats (indígenes, afrodescendents i camperols, entre altres), però no han pretès trencar el sistema de classes.

Afirma Reygadas (2008) que la gran desigualtat socioeconòmica que caracteritza Amèrica Llatina (la més gran del món segons el Coeficient de Gini) es deu tant a que és una societat diferenciada com al fet que els mecanismes de compensació no estan institucionalitzats o es troben en crisi. Semblaria que els governs nacionalistes d'abans i els actuals lluiten només per establir o restablir aquests mecanismes de compensació, però no per acabar amb la desigualtat, sigui per feblesa política, per incapacitat mental per a trencar amb els preceptes desenvolupista i capitalista, o perquè el seu objectiu és canviar el model lliurecanvista per un altre proteccionista (per al que només requereixen millorar les condicions de vida de la població per potenciar el mercat intern).

²⁷ Conversació privada. Gener de 2009.

Element que diferencia el context polític del segle XX de l'actual és el rol que juga la població indígena i camperola. Les organitzacions i moviments socials que els agrupen estan avui molt més organitzades que fa cinc dècades. Fins i tot estan estructurades a nivell internacional a través de plataformes com La Via Campesina. I compten amb una agenda política pròpia, la Sobirania Alimentària. Això els converteix en un factor propositiu amb forta capacitat d'incidència en les polítiques públiques.

S'ha adduït que el desenvolupament dels moviments socials indígenes i camperols es va veure impulsat en certa mesura pels processos socials que van suposar l'onada de reformes agràries del segle passat. Però no es pot oblidar un altre element característic d'aquell període: la universalització de l'educació. I és que si alguna cosa juga a favor d'aquests moviments en l'actualitat és que compten amb els seus propis quadres intel·lectuals formats gràcies a l'obertura de les universitats del segle passat, situació que no va poder gaudir el sector camperol i indígena durant el període de 1930 a 1980.

Aquesta fortalesa dels moviments socials actuals, actors ara molt influents en les esferes governamentals, pot enfrontar les limitacions que s'han assenyalat i radicalitzar els processos polítics que s'estan vivint. Així per exemple, si bé és cert que la constitució boliviana accepta la concentració de la propietat en latifundi, també ho és que imposa la "utilitat social de l'agricultura", el que pot convertir-se en una porta oberta a una Reforma Agrària radical si s'arribés a considerar que el monocultiu per a l'exportació no és útil socialment.

En tot cas aquesta possible radicalització serà resultat de la correlació de forces: bàsicament, si els nous governs nacionalistes són capaços d'enfortir i restablir (o establir) l'Estat-nació a partir (i forçat) per les reclamacions dels moviments socials que els sustenten, o per contra són els poders oligàrquics, coalitzats amb poders econòmics internacionals, els que imposen la seva força i capacitat política.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Acosta, A. (2009) "Ecuador: Sobre la Ley de Soberanía Alimentaria" *Rebelión*, 5 de mayo (Disponible en <http://www.rebelion.org>)

Arruda Sampaio, P. (2005) "La Reforma Agraria en América Latina: una revolución frustrada" *Osal*, 6 (16): 15-22.

Arzadún, D. (2008) *El peronismo: Kirchner y la conquista del reino*. Buenos Aires: COPPPAL & Ed. Sudamericana.

Bretón V. (1997) *Capitalismo, reforma agraria y organización comunal en los Andes: una introducción al caso ecuatoriano*. Lleida: Universitat de Lleida.

Bretón, V. (2000) "Reforma agraria, revolución verde y crisis de la sociedad rural en México contemporáneo", en A. Viola (comp.) Antropología del desarrollo: teorías y estudios etnográficos en América Latina. Barcelona: Paidós. Pp. 305-357.

Bretón, V. (2007) "Releer la Reforma Agraria en América Latina: ¿de nuevo el problema irresuelto de la tierra?", en R. Robledo & S. López ¿Interés particular, bienestar público?: grandes patrimonios y reformas agrarias. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza. Pp 485-502.

Bulmer-Thomas, V. (1998) La historia económica de América Latina desde la Independencia. México: FCE.

Bustamante Peña, G. (2004) "¿Qué pasó con la Constitución de 1991?: entrevista a Armando Novoa García" Punto de encuentro, 24.

Carracedo, J. D. (2008) "El cambio se empieza a ver como posible: entrevista a Fernando Lugo", Diagonal, 6 de abril. Madrid.

Castillo, L. del (2006) "Derechos de propiedad rural y titulación de tierras". Ponencia presentada en la VII Conferencia Anual sobre Asuntos Legales y de Política en las Américas. Lima.

Callinicos, A. (2002) Contra la Tercera Vía: una crítica anticapitalista. Barcelona: Crítica.

Delgado Olivera, C. (1973) Testimonio de lucha: carácter procesal de la Revolución Peruana . Lima: Peisa.

Desmarais, A. (2008) La Vía Campesina: la globalización y el poder del campesinado. Madrid: Popular.

Eguren, F. (2006) "Reforma Agraria y desarrollo rural en el Perú" en F. Eguren (ed.) Reforma Agraria y desarrollo rural en la región andina. Lima: CEPES. Pp: 11-31.

Eguren, F. & R. Hopkins & B. Kervyn & R. Montoya, eds. (1988) El problema agrario en debate (SEPIA II). Lima: SEPIA & UNSCH.

Escobar, A. (1995) Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World. Princeton: Princeton University Press.

Escobar, A. (2005) "El postdesarrollo como concepto y práctica social" en D. Mato (coord.) Políticas de Economía, Ambiente y Sociedad en tiempos de globalización. Caracas: FACES. Pp. 17-31.

FIAN & La Vía Campesina (2004) Comentario sobre las políticas de tierra y desarrollo del Banco Mundial. Documento de trabajo de la Campaña Global por la Reforma Agraria. Heidelberg & Tegucigalpa (Disponible en www.viacampesina.org).

- Flores Galindo, A.** (2001) Los rostros de la plebe. Barcelona: Crítica.
- Fuentes, F.** (2007) "The Struggle for Bolivia's Future" Monthly Review, 59 (3). Disponible en www.monthlyreview.org.
- García Linera, A.** (2008) La potencia plebeya: acción colectiva e identidades indígenas obreras y populares en Bolivia. Buenos Aires: CLACSO & Prometeo.
- Giner, S. & E. Sevilla Guzmán** (1980) "The Demise of the Peasant: some ideological inroads into Social Theory" Sociologia Ruralis, 20 (1&2): 13-27.
- Girbal-Blacha, N.** (2008) "El estado peronista en cuestión: la memoria dispersa del agro argentino (1946-1955)" Estudios interdisciplinarios de América Latina y el Caribe, 19 (2): 61-90.
- González de Olarte, E.** (1994) En las fronteras del mercado: economía política del campesinado en el Perú. Lima: IEP.
- Grupo ETC** (2009) "¿Terminando la Soberanía Alimentaria en Ecuador?: veto presidencial abre la puerta a las semillas Terminator" Boletín de Prensa ETC, 17 de abril (Disponible en www.etcgroup.org).
- Hernández Navarro, L.** (2005) "Venezuela: paradojas de una reforma agraria" Masiosare, 388.
- Kay, C.** (1998) "Latin America's agrarian reform: lights and shadows", Land Reform, 2: 8-31.
- Kay, C.** (2002) "Reforma Agraria, industrialización y desarrollo: ¿por qué Asia Oriental superó a América Latina?" Debate Agrario, 34: 45-94.
- Kohl, B. & L. Farthing** (2007) El bumerang boliviano: hegemonía neoliberal y resistencia social. La Paz: Plural.
- Lipton, M.** (1977) Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development. London: Temple Smith.
- Marques, R. M. & A. Mendes** (2007) "Lula and Social Policy: In the Service of Financial Capital" Monthly Review, 58 (9). Disponible en www.monthlyreview.org
- Matos Mar, J. & J. M. Mejía** (1984) Reforma Agraria: logros y contradicciones, 1969-1979. Lima: IEP.
- Mitre, A.** (2008) Nosotros que nos queremos tanto. Estado, modernización y separatismo: una interpretación del proceso boliviano. Santa Cruz de la Sierra: El País.

Monge, C. (1996) "Perú: Transición agraria, desestructuración social y evolución del movimiento campesino", en L. Zamosc & E. Martínez & M. Chiriboga (coord.) Estructuras agrarias y movimientos campesinos en América Latina (1950-1990). Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Pp.: 320-367.

Montoya, R. (1980) Capitalismo y no capitalismo en el Perú. Lima: Mosca Azul.

Muñoz Elsner, D. (2004) Políticas públicas y agricultura campesina: encuentros y desencuentros. La Paz: IIED & Plural.

Paiva, P. (2006) "Lula's Political Economy: Changes and Challenges" The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 606: 196-215.

Portillo, L. (1987) ¿Alimentos para la paz?: la ayuda de Estados Unidos. Madrid: IEPALA.

Prensa de Frente (2006) "Una cosa es apoyar la revolución y otra calarse las porquerías de la burocracia y el reformismo: entrevista a Andrés Tuesta" Boletín quincenal de Prensa de Frente, 38 (Disponible en www.prensadefrente.org)

Quintanilla, S. (2008) La educación en México durante el periodo de Lázaro Cárdenas, 1934-1940. Documento DIE nº 62. México: CINVESTAV.

Regalsky, P. (2008) "Bolivia: grandes oportunidades, grandes peligros. La cuestión civilizatoria" Herramienta: revista de debate y crítica marxista, 37.

Reygadas, L. (2008) La apropiación: Destejiendo las redes de la desigualdad. Barcelona: Anthropos & UAM

Romero Bonifaz, C. G. (2008) La tierra como fuente de poder económico, político y cultural. Santa Cruz de la Sierra: IWGIA & ISBOL.

Rosset, P. (2005) El dret a la terra: quatre textos sobre la reforma agrària. Barcelona: Àgora Nord-Sud.

Rosset, P. (2006) "Moving Forward: Agrarian Reform as a Part of Food Sovereignty", en P. Rosset & R. Patel & M. Courville (eds.) Promised Land: Competing Visions of Agrarian Reform. Oakland, CA: Food First. Pp. 301-321.

Ruesga, S.M. & J. Silva Bichara (2005) Modelos de desarrollo económico en América Latina: desequilibrio externo y concentración de riqueza. Barcelona: Marcial Pons.

Sevilla Guzman, E. (2006) De la Sociología Rural a la Agroecología. Barcelona: Icaria.

Soruco, X. (2008) "De la goma a la soya: El proyecto histórico de la élite cruceña", en X. Soruco (coord.) Los barones del Oriente: el poder en Santa Cruz ayer y hoy. Santa Cruz de la Sierra: Fundación Tierra. Pp. 1-100..

Stedile, J.P. (2005) "El MST ante la coyuntura brasileña" La Jornada, México (1 de octubre)

Urioste, M. (2008) "La Reforma Agraria en la Nueva Constitución" Con los pies en la tierra, 2 (Disponible en www.ftierra.org)

Urioste, M. & Kay, C. (2005) Latifundios, avasallamientos y autonomías: la Reforma Agraria inconclusa en el Oriente. La Paz: Fundación Tierra.

Urioste, M. & R. Barragán & G. Colque (2007) Los nietos de la Reforma Agraria: tierra y comunidad en el altiplano de Bolivia. La Paz: CIPCA & Fundación Tierra.

Urquidi, V.L. (2005) Otro siglo perdido: Las políticas de desarrollo en América Latina (1930-2005) México: El Colegio de México & FCE.

Valencia Ramírez, C. (2005) "Venezuela's Bolivarian Revolution: Who Are the Chavistas?" Latin American Perspectives, 32: 79-97.

Vanden, H. E. (2007) "Social Movements, Hegemony and New Forms of Resistance" Latin American Perspectives, 34: 17-30.

Warman, A. (1988) La historia de un bastardo: maiz y capitalismo. México: FCE.

Webb, R. & A. Figueroa (1975) Distribución del ingreso en el Perú. Lima: IEP.

Wiener, H. (1987) Cambios en la estructura social del campo peruano. Lima: IAA.

Wilpert, G (2006) "Land for People Not for Profit in Venezuela", en P. Rosset & R. Patel & M. Courville (eds.) Promised Land: Competing Visions of Agrarian Reform. Oakland, CA: Food First. Pp. 249-264.